

זכרון לראשונים

הגאון רבי רפאל ישראל קמחי זצ"ל

מחכמי צפת

מח"ס "עבודת ישראל" על סדר עבודת יוה"כ

תשובה בעניין שמן שומשמן בפסח

מאת: יעקב שמואל שפיגל

בראשונה נקדים כמה פרטים על המשיב ר' רפאל ישראל קמחי. לאחר מכן נעמוד על כמה עניינים העולים מהתשובה המתפרסמת בזה.

חכמיה הקדמונים של משפחת קמחי שפעלו בספרד ובפרובנס, הלא הם: ר' יוסף ובניו ר' דוד (רד"ק) ור' משה, מוכרים וידועים לכל, ופירושיהם וספריהם בדקדוק הם יסוד מוסד, עד שקראו עליהם "אם אין קמח אין תורה"¹. כן מצאנו את ר' יצחק ב"ר מרדכי מרבני פרובנס בזמן הרשב"א "והיה מכבדו ומנשאו הרשב"א בכמה תשובות שהשיב לו"², וכן נזכר אביו ר' מרדכי ב"ר יצחק קמחי³. עוד אישים מבני משפחה זו נזכרים בתעודות שונות ולא נרחיב בזה את הדבור. לאחר גירוש ספרד, אנו מוצאים רבנים, בני משפחת קמחי, בארץ ישראל, בטורקיה, ובמקומות נוספים⁴. אחד מהם הוא ר' רפאל ישראל קמחי⁵.

ר' ישראל מעיד על עצמו⁶: "ושמעתי ממורי הגאון מוהר"א נר"ו שהיה מקשה משם הגאון מר זקנו מוהר"א בנו של הרב המוסמך עיר וקדיש כמוהר"ר יעקב אבולעפיא זלה"ה". או⁷: "ובהיותי עומד ומשמש לפני כסא כבוד מורי הרב הגדול מוהר"א נר"ו שמעתי ממנו". הרי לנו שהוא היה תלמידו של ר' חיים אבולעפיא (השני), בעל מקראי קודש, וחיבורים רבים נוספים. אפשר שר' ישראל למד לפניו בהיותם בצפת⁸. יש אומרים שלמד בקושטא לפני ר"ח אלפנדארי, ונראה לי שזו טעות⁹. מצאנוהו בקושטא בשנת תע"ד¹⁰. מהתשובה המתפרסמת בזה למדנו כי היה גם באיזמיר¹¹, אלא שקשה לדעת במדויק מתי היה שם. לאחר

- 1 רחיד"א, שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך רבינו דוד קמחי.
- 2 לשון ר"י בן לב בתשובותיו ח"א, כלל ג, סי' יח. ראה על כך בתשובות חכמי פרובינציא, מהד' ר"א סופר, ירושלים, תשכ"ז, הקדמה, עמ' VIII-XI. וראה במפתח עמ' XXI מה שהוסיף ר"א סופר, ואיני מאריך. כן חיבר פיוטים, ראה על כך בעמודי העבודה לרא"ל לאנדסהוטה, ניו יורק, תשכ"ה, עמ' 124. שם הזכיר עוד חכם בשם ר' שמואל בר משה קמחי שחי כמאה שנים אחר רד"ק.
- 3 תשובותיו הובאו בתשובות חכמי פרובינציא, עמ' 46 וראה שם הערה 126, וראה גם עמ' 195, וגם לפי המפתח.
- 4 ראה לדוגמה מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק שני, עמ' 627—629.
- 5 על תולדותיו, ראה א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים, תשי"א, עמ' 433—435; י' גליס, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, ירושלים, תשל"ח, ח"ג, עמ' עד.
- 6 עבודת ישראל דף מג ע"א.
- 7 שם דף קיא ע"א. וראה גם בדף סח סע"א.
- 8 יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 486, כתב שר"ח"א היה גם בצפת.
- 9 כך כתב ש"א רוזניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, חלק ה, סופיא תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 291, וממנו כתבו כן אחרים. ברם כאמור הוא עצמו אינו מזכיר זאת. לכן נראה לי כי אולי ראשי התיבות של מורו: מוהר"א, נפתרו בטעות: ר' חיים אלפנדרי. ראה לכך כי המזכירים את ר"ח אלפנדרי כמורו, אינם מזכירים את ר"ח אבולעפיא כמורו.
- 10 עבודת ישראל דף עג ע"א.
- 11 ואפשר שיש לקשר לכך את שכתב בעבודת ישראל דף קצז ע"ב: "וכה הראני ה' אלוהי כתבי הקודש

מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד-ו (שד-שו), ניסן-אייר תשס"ד

מכן מצאנוהו בצפת, ואפשר שר' יעקב וילנא היה רבו¹². הוא יצא כשד"ר בשליחות צפת¹³, ומצאנוהו בערי איטליה בשנים תפ"ט–תצ"ב (1729–1732). הוא התאכסן בין השאר גם בביתו של רמח"ל ובבית אביו של רמח"ל, והעיד בפני רבני ויניציאה על פלאות שראה שם¹⁴. באותה העת השיב על שאלות שנשאל מרבני המקומות שעבר בהם, ויש בכך להעיד על ערכו בעיניהם¹⁵. נפטר טרם זמנו¹⁶ בהיותו בשליחות, בין השנים תצ"ב–תצ"ז¹⁷. לעת עתה לא מצאתי פרטים על משפחתו¹⁸.

מעשה ידי אומן הרב המופלא מר קשישא כמוהר"ר שלמה הלוי זלה"ה אב"ד ור"מ בק"ק איזמיר יע"א בתשו' כ"י. היינו בהיותו באיזמיר ראה שם את תשובותיו בכתב יד של ר' שלמה הלוי. בעדותו לפני רבני ויניציאה בעניין רמח"ל (ראה הערה הבאה) נאמר: "דעתי להביא הדברים (דברי קבלה שהעתיק מכתבי הרמח"ל) למחנותינו צפת ת"ו ושם אתנו גדולים ומופלאים קדושי עליון ובפרט רבי הרב הגדול והקדוש הגאון מוהר"ר יעקב וילנא ועוד רבים מקובלים והם יבחינו ויכירו וידעו שורש הדברים". השאלה היא אם התואר "רבי" הנזכר כאן הוא מכוון דווקא לתואר של רב ותלמיד ממש.

13 אגרת חכמי צפת משנת תפ"ח, פר' אמור, לעיר פיסה באיטליה, על מינוי רבינו כשליח צפת "הנה שלחנו ציר אמונים קדש ישראל ה"ה החכם השלם הדיין המצויין כמה"ר רפאל ישראל קמחי נר"ו להודיע צערנו" וכו', נתפרסמה ע"י י' בן צבי, 'ארבע אגרות שדרי"ם מחברון ומצפת לפיסה', סיני, ל (תשי"ב), עמ' פו. אגרת נוספת מחכמי צפת שנשלחה באותה שנה, פר' בחוקותי, לעיר קורפו, על מינוי רבינו כשליח צפת, נתפרסמה אף היא ע"י י' בן צבי, 'שלוחי א"י באיטליה', סיני, ספר יובל, תשי"ח, עמ' כ-כא. בעמ' כא-כג שם, נתפרסמה אגרתו של ר' ישראל עצמו, שנשלחה, בשנת ת"צ, מויניציאה בה שהה, אל קהילת קורפו שבה הוא מספר על מטרת שליחותו ועל כך שהוא "חלוש מרוב הדרכים" ולכן רבני הישיבה בויניציאה עכבוהו שלא ילך לשם, אלא הם יכתבו לקהילת קורפו. כן הוא ממנה שני פרנסים שהם יהיו אחראים על התרומות ושולח באגרת נפרדת שטר הרשאה על כך. 14 ראה ש' גינצבורג, ר' משה חיים לוצטו ובני דורו, אסף אגרות ותעודות, תל אביב, תרצ"ז, חלק ראשון עמ' כב, וגם לפי המפתח. ראה גם מ' בניהו, 'עליתו של הרמח"ל לארץ ישראל', מזכרת (קובץ תורני לזכרו של הגר"י הרצוג), ירושלים, תשכ"ב, עמ' 468.

15 יערי ציין לר' רפאל מילדולה, שו"ת מים רבים, אמשטרדם, תצ"ז, ח"ב, יו"ד סי' נד. שם נדפסה תשובה ארוכה של רבינו בעניין ספר תורה והסכימו עליה רבני שתי קהילות, קסאלי וורצ'לי הנמצאות בצפון מערב איטליה, כמוזכר שם (בשנת ת"צ-תצ"א). גם ר' רפאל מילדולה, שהיה רב באיטליה ובצרפת, הזכירו לשבח בסי' נה: "בעברו עלינו דרך שליחות מצוה רבה לעיר הקדושה צפת תובכ"א נתאכסן פה בביתי נר' רפאל היה רב בפיסה ובליורנו, ואולי שם שהה ר' ישראל, אבל אין בטחון בדבר] חודש ימים ואכל חוליו בטהרה ונתמלא הבית כולו אורה זו תורה והשאיך אחריו ברכה כי תיכף לת"ח ברכה והניח לנו הפסק הנ"ל מעשה ידיו להתפאר", והוא דן באותו פסק של ספר תורה. כן נתפרסמה תשובתו—הסכמתו לפסק דינו של ר' יצחק פאציפיקו, אבד"ק ויניציאה, שנדפסה מכתב יד בכתב העת כרם שלמה, פו (ניסן, תשמ"ו), עמ' יא, וכפי שנאמר שם היה זה בסדר לפרוש להם על פי ה' [סוף פרשת אמור], שנת תצ"ב. השאלה היתה בדבר "מעשה שהיה שמצאו בפסח בטרנגולת מבושלת גרעין מפורמינטון" ונסתפק השואל לאסור ממה שכתב בתשובות הלכות קטנות [ח"א] סי' קי"ב שאין אנו בקיאים בחמשת מינים" וכו'. ר' יצחק התיר, ורבינו שהסכים עמו כתב בין השאר: "דורא ופורמינטון אינם מין א'... ואני נפלאתי הפלא ופלא על הגאון בעל הלכות קטנות ז"ל כי כתב שהם מין א'... הני מילי בודאי לאו מילי דסמכא ניהו, ואיזה תלמיד טועה כתבם ותלה עצמו באילן גדול". יש להעיר כי בהלכות קטנות לא כתב שהם מין אחד, אלא השואל כך דורא עם פורמינטון, ובעל הלכות קטנות בתשובתו נסתפק מהו דורא. אפשר שכך הבין רבינו מדברי השואל ותשובת ר' יצחק פאציפיקו. אפשר שהדבר מלמד שספר הלכות קטנות לא היה לפניו. ראה לקמן הערה 38 בקובץ שו"ת רבינו בכ"י המוזכר לקמן, נמצאות תשובות נוספות [שם נמצאת גם התשובה שנדפסה בשו"ת מים רבים שהוזכרה קודם] שהשיב רבינו בהיותו בשליחות מצוה, ויש מהן הנמצאות גם בכתבי יד נוספים, ואין כאן המקום לפרט. 16 כך כתב רבו בהסכמתו לספר עבודת ישראל: "ויהי בדרך במלון פגעה בו מיד' הדין חל"ש מת בלא זמנו לא הגיע לימי אבותיו והימים ימי בכור"י".

17 על פי האמור בהערה 15, הוא היה בחיים בשנת תצ"ב. ביחס לשנת פטירתו הרי שר' רפאל מילדולה בתשובתו שבספר מים רבים, שצויינה באותה הערה, הזכירו בברכת המתים, וגם בתוכן הנדפס בסוף הספר הוא נזכר בברכת המתים. שנת הדפסת הספר היא שנת תצ"ז, וא"כ ברכת המתים נוספה לא יאחר משנת תצ"ז. שנה זו מקיימת גם

מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד-ו (שד-שו), ניסן-אייר תשס"ד

חיבורו עבודת ישראל על סדר עבודת יוה"כ, נדפס לאחר פטירתו ע"י אחיו ר' אברהם קמחי, באיזמיר, תצ"ז. על החיבור הסכים רבו ר"ח אבולעפיה, ובין השאר כתב עליו: "החכם השלם הכולל... ידיו רב לו במלחמתה של תורה שקיל וטרי כגמול עלי אמו כל ימות החורף ועד יום מותו לא פסקא גרס' מפומיה יומי אריכי ויומי זוטי... גדולה שמושה שימש לפני כל צורכו שם לילות כימים על התורה ועל העבודה לא זו מחבבה אפילו שעה א'". בתחילת החיבור כתב הרב המחבר: "התחלתי לכתוב במירון תובב"א על ציון אדוננו הרשב"י זיע"א ש' התפ"ג". בסופו הוא כותב: "ליל ה' כ"ב בחדש טבת שנת התצ"ג הייתי בספינה מאי גיפרי לאלכסנדרונה והייתי בצער גדול בים סמוך לבוקר נרדמתי וראיתי בחלומי והייתי עם מורי ורבי הגאון מוהר"א אב"ד ור"מ בק"ק איזמיר יע"א ה"י והייתי מפרש כונת הפסוקים¹⁹... ומורי הגאון הנ"ל ה"י היה אומר לי אשריך שזכית בפ"י שלי"ת [=שבח לא-ל יתברך] שזיכני לכך".

חיבורו עבודת ישראל קנה מקומו כחיבור היסודי על סדר העבודה, והחכמים שעסקו במסכת יומא או בסדר העבודה מביאים אותו תדיר בספריהם²⁰, ודנים בדבריו כדרכה של תורה, וקצר המצע מלציין אליהם. למרות זאת החיבור לא נדפס יותר, ורק בזמנינו חזר ונדפס שנית במהדורת צילום.

ר' ישראל השאיר אחריו חיבורים נוספים, וכדברי אחיו בהקדמתו: "ויותר ממה שכתוב כאן נמצא אתו ג' ספרי' נפתחים פתוחי חותם לכולם בשם יקרא ס' כנסת ישראל מדרושים נחמדים מידי שבת בשבתו, וס' עיני ישראל פי' על הסמ"ק, ושיטה על הגפ"ת ושור"ת וענינים נפרדים. דומה שהחיבורים הללו אינם בידינו, אבל תשובותיו בעצם כתב ידו נמצאות ברשות ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה שבניו יורק, בכתב יד שסימנו R 1325. תשובה זו נמצאת שם בדפים 27-28. אני מודה לד"ר מ' רבינוביץ, מנהל הספריה, על מתן הרשות הן לפירסום התשובה, והן לפירסום הצילום.

נעבור עתה לעניין שבו עוסקת התשובה, ואף כאן נקדים כמה דברים. במקרא נזכר מעט מאוד הביטוי "שמן זית"²¹, לעומת האזכור הסתמי "שמן" המוזכר פעמים רבות. אכן הכל מסכימים כי השמן שהיה בשימוש בא"י בתקופת המקרא הוא שמן זית, ולכן, סתם שמן המוזכר במקרא הוא שמן זית, והוא אשר שימש את האדם לצרכיו השונים. לעומת זאת בבבל ובארצות הסמוכות לה היה מקובל השימוש בשמן שומשמן. מצב זה נמשך גם בתקופת המשנה. אישור לכך מצאנו בדברי חז"ל. על המשנה בנדרים נג ע"א: "[הנודר] מן השמן מותר בשמן שומשמן", נאמר בתלמוד שם: "תניא, הנודר מן השמן בארץ ישראל, מותר בשמן שומשמן ואסור בשמן זית, ובבבל, אסור בשמן שומשמן ומותר בשמן זית". והסבר העניין הוא כמו שכתב המיוחס לרש"י במקום: "לפי שאין מצוי בא"י שמן שומשמן אלא שמן זית". בדומה לכך מצאנו בדברי חז"ל במקור נוסף: "רבי טרפון אומר אין מדליקין [נר שבת] אלא בשמן זית בלבד. עמד רבי יוחנן בן נורי על רגליו ואמר מה יעשו אנשי בבל שאין להן

מספרו של רבינו עבודת ישראל שנדפס לאחר מותו, כפי שיוזכר לקמן, ושנת ההדפסה היא תצ"ז. 18 בכרם שלמה הנ"ל (לעיל הערה 15), עמ' יא בהערה, כתבו ששם אביו הוא ר' יוסף, ולא מצאתי מקור לכך. רי"מ טולידאנו, אוצר גזנים, ירושלים, תש"ך, עמ' 91, פרסם איגרת של ר' אליהו קמחי מירושלים, בשנת תקנ"ב, או תקס"ב. רי"מ טולידאנו כותב כי נראה שר' אליהו זה היה נכדו של רבינו. אלא שלהשערה זו אין בסיס, פרט לעובדה שלשניהם יש אותו שם משפחה, אבל עובדה זו אינה מלמדת דבר, שהרי משפחת קמחי היא משפחה שרבים מבניה מוזכרים בכתבי חכמי הדור, וחלקם היו רבנים מפורסמים. 19 רי"מ מרגליות בפתיחתו לשור"ת מן השמים לר"י ממרויש, ירושלים, תשי"ז, עמ' ו-יג, אסף מקורות רבים על פירושים שעלו לחכמים בחלום, ויש להוסיף גם זאת על דבריו. 20 ברור שלא כולם ראוהו, כגון ר' יהודה עיאש בחיבורו על סדר העבודה (נדפס בספרו וזאת ליהודה, זולצבך, תקל"ו), אינו מזכירו. 21 הביטוי נזכר בשמות כז, כ; שם ל, כד; ויקרא כד, ב; דברים ח, ח (שם נזכר: זית שמן). וראה גם דברים כח, מ: "זיתים יהיו לך בכל גבולך ושמן לא תסוך כי ישל זיתך".

מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד-ו (טו-ש), ניסן-אייר תשס"ד

אלא שמן שומשמן²². אמנם מצאנו שהשתמשו בשמן שומשמן בא"י, אולם השימוש היה מקומי ומועט. גם אמוראי בבל המשיכו להשתמש ולסחור בשמן שומשמן, והשימוש בבבל בשמן זית היה מועט²³. מכאן ואילך ועד תחילת התקופה הממלוכית, המתחילה בראשית האלף השני, מצב זה לא נשתנה. לאמור, בארץ ממשיכים להפיק שמן מעצי זית, ואף מייצאים אותו לארצות אחרות²⁴. אכן במהלך התקופה הממלוכית יש בידינו כמה וכמה עדויות על גידול השומשום בארץ, ועל הפקת טחינה ושמן שומשמן²⁵. לאחר כבושה של א"י ע"י התורכים, בשנת רע"ז (1517), חלה התקדמות בפתוח החקלאות בא"י. מעתה ואילך מתרבות העדויות על הפקת שמן שומשמן. נביא עדות אחת לדוגמה, היא עדותו של ר' גדליה מסימאטיץ, בשנת ת"ס (1700)²⁶:

גם לשמן שומשמן יש שהם הרבה מאוד והוא זרע לבן וארוך והערביים אשר בא"י קוראים את הזרע זו 'שומשום' וכל התבשילין עושין עם שמן שומשומין ולא עם שומן של בשר. והשומשומין נטחנים ברחיים ע"י גמלים מסבבים את הרחיים ומגלגלין אותן והשמן ניצק בתוך כלי. השימוש בשמן שומשמן עורר במרוצת הדורות כמה שאלות הלכתיות שונות שאין כאן המקום לעמוד עליהן. אנו נעסוק כאן רק בשאלה, שדומה כי היא היתה הנפוצה ביותר בעניין שמן זה, והיא האם מותר השימוש בשמן זה בפסח.

דומה שהתייחסות ראשונה לשאלה זו מצאנו בקרב חכמי ירושלים הספרדים, שכולם פעלו באותו הזמן, וכולם למדו באותו בית מדרש, הוא הנקרא "בית יעקב ויגה". החכמים הם: ר' יעקב חגיז²⁷, מהר"ם חביב²⁸, ור' חזקיה די סילוא²⁹. בספריהם של שני הראשונים מוזכרת אותה שאלה³⁰ ממש³¹, כאשר הראשון החמיר

22 תוספתא שבת, ב, ג, מהד' ליברמן עמ' 7, ושם צוינו מקורות נוספים.

23 על האמור עד כאן ראה אנציקלופדיה מקראית ערך שומשמן; אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), מהד' כתר, הוצאת כתר 1971, ערך Oils, עמ' 1347—1352; מ' בר אמוראי בבל, רמת גן, תשמ"ב, עמ' 191—195 ובמקורות שם.

24 ראה לדוגמה ובקצרה י' צפריר, ארץ ישראל מחורבן בית שני עד הכיבוש המוסלמי, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 359—363; אנציקלופדיה לתולדות ארץ ישראל, בעריכת י' רפל וא' רפפורט, תל אביב, 1986, כרך א, ערך חקלאות, עמ' 285—289. סקירה נרחבת על גידול הזיתים והפקת שמן (וגם סבון) בארץ ישראל בתקופת ימי הביניים, ראה בעבודת הד"ר של ז' עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים תיאור ותמונות, רמת גן, תשנ"ו, עמ' 118—135, וראה גם עמ' 348. כדאי להפנות לדבריו בעמ' 118: "ההנחה הבסיסית שלנו היא שכל מקום בו מזכירים הכתובים [אין כוונתו לכתבי הקודש, אלא לכתבים של חכמים בימי הביניים] 'שמן', כוונתם בדרך כלל לשמן זית".

25 עמר (הנזכר בהערה הקודמת), עמ' 281; ראה גם ז' עמר-א' שוויקי, במה מדליקין, אלקנה, תשס"ג, עמ' 82—83.

26 א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת גן, תשל"ו, עמ' 338.

27 ר"י חגיז יסד בשנת תי"ח בירושלים את ישיבת בית יעקב ויגה. בישיבה זו למדו גדולי החכמים שבירושלים, ובתוכם גם מהר"ם חביב. ר' יעקב נפטר בשנת תל"ד או תל"ז, בעת שהלך לקושטא להדפיס את ספרו לחם הפנים. לאחר פטירתו עמד חותנו, ר' משה גלאנטי (המג"ן) בראשות הישיבה, עד לפטירתו בשנת תמ"ט. על האמור כאן כתב בהרחבה רש"י הבלין במאמרו 'לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 113—192. לענייננו ראה בעיקר עמ' 117—129.

28 הוא שימש כרב ראשי בירושלים לאחר פטירת ר' משה גלאנטי (המג"ן) בשנת תמ"ט. מהר"ם חביב נפטר סביב לשנת תנ"ז בירושלים. יש קשיים בקביעת שנת פטירתו המדויקת, ראה רש"י הבלין, רבי אברהם הלוי מחבר שו"ת גנת ורדים ובני דורו, עבודה לקבלת תואר שלישי, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 296—297.

29 ר' חזקיה נולד בליוורנו בשנת תי"ט, עלה לירושלים, ולמד בישיבת הרב המג"ן. היה בשליחות ירושלים בשנים תמ"ח—תנ"ב. חזר לירושלים ונפטר בה בסוף שנת תנ"ה, או בראשית שנת תנ"ו. על תאריך פטירתו ראה הבלין הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 134, הערה 72. על ר' חזקיה עצמו ראה א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים, תשל"ז, עמ' 295—298.

מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד-ו (שד-שו). ניסן-אייר תשס"ד

והשני הקל. השלישי, ר' חזקיה החמיר כמוזכר בספרו פרי חדש³².

יש לציין שר' יעקב חגיז לא הדפיס בעצמו את ספר תשובותיו, אלא הספר נדפס ע"י בנו ר' משה (הנודע בכינוי שנתן לעצמו בשם מני"ח), בויניציאה, שנת תס"ד. ר' משה הוסיף הערות על תשובות אביו, ומן הראוי להביא כאן חלק מדבריו בנידון זה:

אמר המני"ח אין אוכלים כי אם שומן מהותך ומכניסין עצמן ולבניהם אחריהם בתגר גדול בשנת רעבון כדת מה יעשו. וזוכר אני בשנת התמ"ט אחר פטירת מרי הרב הגדול מר זקני ז"ל³³ שקרא ה' לרעב בארץ, ולא היו נמצאים חטים שמורים משעת קצירה, ולא שומן כדי להשתמש בפסח, והחסידים ואנשי מעשה אשר היו נזהרים בזה נמצאו בצער עצום, ובפרט הרבנים המוכהקים הראשון שבראשון המלאך כמהר"ר³⁴ יצחקי וכמהר"א חיון³⁵ וכמהר"י מולכו³⁶ ז"ל ונכתבו פסקים על ככה אם היו יכולים להתיר וכדת מה לעשות, ובעונותי אודא מיני מלתא, ואעיקרא דדינא לא יהיבית אדעתין כיצד עלתה הסכמ' למעשה, בעבור שלא הייתי מן הנזהרים, הבו דלא להוסיף עלה, ומי יתן והיה לאל ידי להכנס תחת סוג צדיק שהיית היה מוחל לי בחמלתו, התוספות הללו דלא מצו אינשי למיקם בהו, ובפרט כעת שאנו נעים ונדים בארצות העמים, וצר לי על אבדת התורה וביטולה כי אין בידי מה להשיב שואלי דבר בדין דברים המותרים שאחרים נהגו בהן איסור, וידיעתי שקולה היא ואינה מכרעת וצריך אני לעיין...

אנו שומעים כאן על חכמים נוספים שהחמירו בעניין שמן שומשומין, ולפי דברי הרב המני"ח בשנת תמ"ט שהיתה שנת בצורת, עמדה בפניהם שאלה אם להתיר חומרה זו. יש לציין שבאותה העת, היינו חודש ניסן שנת תמ"ט, כשחלף יותר מחודש לאחר פטירת הרב המג"ן, אפשר שמהר"ם חביב נתמנה כבר כרב ראשי, והוא הרי היה מן המתירים לאכול שמן שומשומין גם בשנים רגילות, אבל הרב המני"ח אינו מזכיר כלל את דעתו.

אכן באותה העת מצאנו התייחסות לשאלה זו גם אצל חכמי מצרים. ר' אברהם הלוי התייחס לכך

30 ר"י חגיז בשו"ת הלכות קטנות, חלק א, סימן קג. מהר"ם חביב בשו"ת קול גדול, ירושלים, תרס"ז, סי' כב. תשובה זו חזרה ונדפסה בספר שו"ת מהר"ם בן חביב, ירושלים, תש"ס, אור"ח סי' נח.

31 מצאנו כמה פעמים בספרי חכמי הדור שנשאלו אותן שאלות. גם בספר הלכות קטנות נמצאות שאלות נוספות שמצאנו דוגמתן אצל מהר"ם חביב, וזאת משום שהם למדו באותה ישיבה. על עניין זה העיר מ' בניהו במאמרו 'ר' שמואל גארמיזאן ותקופתו בירושלים' שנדפס בראש שו"ת משפטי צדק לר' שמואל גארמיזאן, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 3 והערה 16.

32 פרי חדש, אור"ח, סי' תמז, סוף ס"ה. הספר נדפס לראשונה לאחר פטירת המחבר, ע"י בנו, באמשטרדם שנת תס"ו.

33 הוא הרב המג"ן. בתו של הרב המג"ן היתה נשואה לר' יעקב חגיז, אביו של הרב המני"ח. הרב המג"ן נפטר בכ"א בשבט שנת תמ"ט. ראה רא"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, עמ' 59.

34 צ"ל: כהר"ד, והכוונה לר' דוד יצחקי, וכך כתב בפשיטות רא"ל פרומקין בתולדות חכמי ירושלים, ח"ב, עמ' 73. ר' דוד היה מבית דינו של המג"ן. הוא נפטר בירושלים, אבל רא"ל פרומקין לא ציין את שנת פטירתו. נראה בעיני כי הוא נפטר עובר לפטירתו של מהר"ם חביב, כפי שמוכח משו"ת זרע אברהם לר' אברהם יצחקי [הוא בנו של ר' דוד], אור"ח ריש סי' ג, ע"ש.

35 הכוונה לר' אהרן חיון, כך פתר רא"ל פרומקין במקום הנזכר בהערה הקודמת. וראה עוד בתולדות חכמי ירושלים שם, עמ' 58, 163. הוא היה חבר בבית דינו של המג"ן. יש להעיר כי בכל המקומות שציין שם רא"ל פרומקין, ור"א ריבלין בהערותיו, הוא חתום בשם עובדיה אהרן חיון.

36 הוא ר' יעקב מולכו שהיה גיסו של ר"א יצחקי. אף הוא למד בישיבת בית יעקב, והיה חבר בבית דינו של המג"ן, ושל מהר"ם חביב. חיבר תשובות שנשארו בכתב יד ומובאות תדיר ע"י הרחיד"א. עליו ראה רא"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, עמ' 58, 73, 90. נזכר שמו בין החותמים על פסק בשנת תנ"א שנדפס בשו"ת זרע אנשים, מהד' ר"ד פרנקל, הוסיאטין, תרס"ב, סי' ל.

מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד-ו (שד-שו), ניסן-אייר תשס"ד

והתיר³⁷, ואילו תלמידו ר' ישועה שאבאבו ידיע זיין, בשו"ת שערי ישועה שיוזכר לקמן, אסר. על פי התשובה המתפרסמת בזה, אנו רואים כי נושא זה לא ירד משולחנם של רבותינו, וזו היתה שאלה מעשית חשובה לציבור. אפשר שהתשובות של החכמים שהזכרנו לא נודעו לציבור, או לא פתרו את הבעיה. ר' ישראל קמחי דנן פעל כחמישים שנה יותר מאוחר מהחכמים הללו, כפי שנזכיר לקמן, וא"כ בזמנו נדפסו כבר ספריהם של החכמים שהזכרנו, פרט לתשובותיהם של מהר"ם חביב ור' ישועה. נראה שהוא לא ראה את הספרים הנדפסים שהרי הוא לא הזכיר את התשובות הללו, וקשה להניח שהוא התעלם מהן³⁸.

עוד יש להוסיף כי מרן ס"ל דלא אמרינן חוזר וניעור, וכן דעת גדולים ורבים כמו שהאריך בזה ר"ח סתהון בארץ חיים, אור"ח סי' תמו. אכן ר"ח סתהון ציין גם לשו"ת דבר משה, לר"מ אמריליו, שאלוניקי, תק"ב, אור"ח סי' ל, במעשה שאירע בצפת בשנת ת"פ, שדנו בו שני חכמי צפת ר' משה ששון ור' יעקב בן פורנה, ור' משה אמריליו דן בדבריהם. העניין הנדון קשור גם לחוזר וניעור, ויש בדבריהם אריכות בכך. כדאי לציין לאמור שם דף כד ע"ב: "וכן נתפשט המנהג במקצת אנשי שאלוניקי יע"א שקיבלו חומרא זאת, מה גם דצפת תוב"ב יש כמה בני אדם קבלו הוראה זאת ובפרט האורחים הבאים מאיזמיר יע"א שנהגו בצפת אחר עקבות הר"ב שכנה"ג ז"ל". והנה רבינו פעל בצפת, ומסתבר שישב בצפת בעת שכתב תשובה זו, וכן מטים דבריו בתשובה "בעיר קדשינו צפת תובב"א", אף שאפשר להתעקש ולדחות זאת, אינו מזכיר דברים אלו, ומשע שלא היה מנהג קבוע בצפת בעניין זה³⁹.

לא נמשיך את סקירתנו בנושא זה לגבי חכמים שפעלו מאוחר יותר. זאת משום שלנושא זה הקדיש ר' בצלאל לנדוי מאמר מפורט מאוד⁴⁰. ר' בצלאל סקר את מנהג איסור הקטניות בפסח, ואת הדעות והנימוקים בקרב הספרדים ובקרב האשכנזים במשך הדורות עד ימינו. הוא התייחס באורך לבעית שמן שומשמן, ומובן שהוא הזכיר את החכמים שמנינו. הוא גם פרט את הפולמוסים השונים שהיו בעניין שמן שומשמן⁴¹. כמו כן הוא אסף מספרים שונים את מנהגי הקהילות בקרב יהודי המזרח ביחס לשמן שומשמן. לאמור, אף שמנהגם של קהילות אלו היה לאכול קטניות, הרי שאסרו שמן שומשמן מסיבות שונות.

אציין כאן לעוד אי אלו פרטים בעניין זה. לאחר כתיבת מאמרו נתפרסם ספר שו"ת אהל יעקב לר' יעקב הרופא, ירושלים, תשמ"א. בסוף הספר נדפסו מנהגי בגדד, ובעמ' 79 אות יא נאמר: "המנהג הפשוט שלא לאכול שמן שומשמן בפסח".

ביחס למנהג ארם צובא הביא ר' בצלאל את שכתב ר' אברהם ענתבי בספרו חכמה ומוסר, דרך חקיקה, אות

37 שו"ת דרכי נועם, אור"ח, סימן ו. ר' אברהם נולד בסביבות שנת ת"י ונפטר בשנת תס"ג. ראה הבלין הנ"ל (הערה 27), עמ' 194, 271. ר"א בן שמעון, בספרו נהר מצרים, נא אמון, תרס"ח, הלכות פסח, אות ו, דף כח ע"א, כתב שרבים מבני העיר אוכלים שמן שומשמן כמ"ש הרב דרכי נועם, כיון שסמכו על דעת מרן דלא אמרי' חוזר וניעור, ולא קבלו עליהם את חומרת הרמב"ם בזה, אף שהיה רבם של בני מצרים.

38 בתשובת רבינו שנדפסה בכרם שלמה הנ"ל (לעיל הערה 15) נזכר הלכות קטנות, אבל אפשר שרבינו הזכירו על יסוד המובא בשאלה כמו שהעתקנו לעיל, ואין לדעת אם הספר עצמו היה לפניו, ראה דברינו בהערה שם.

39 בארץ חיים כתב בסוף דבריו כי מנהג צפת להחמיר, אבל דבריו מתייחסים לזמנו. ראה עתה גם רי"ח סופר, מנוחת שלום, חלק שביעי ושמיני, ירושלים, תשס"ב, עמ' פא—פט, שהאריך בעניין חוזר וניעור ואסף את החכמים המחמירים בזה כנגד מרן. אף הוא הביא בעמ' פו מנהג תימן מספר אור ההלכה, שנהגו להחמיר בעניין חוזר וניעור, ולא הצלחתי לראות הספר, ואני כתבתי בפנים על שמן שומשמן לפי מה שמצאתי בפעולת צדיק, וצריך עוד בירור.

40 ב' לנדוי, השימוש בשמן שומשמן בפסח, מוריה, ניסן (תשכ"ט) ג-ד, עמ' ע-פד.

41 בעניין הפולמוס שהיה בין הראי"ה קוק שהיה אז אב"ד יפו, לבין בד"צ חסידים ואשכנזים שבירושלים, כתב בארוכה רמ"צ נריה, 'על הכשר שמן שומשמן לפסח', ספר יעקב לסלוי (בעריכת י' אלפסי), תל אביב, תשמ"ה, עמ' 28—53.

מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד-ו (שד-שו), ניסן-אייר תשס"ד

חן: "שמן שומשומין הנוהג כס' חו"ן [=חוזר ונעזר] אסור לאוכלו בפסח ודלא כמ"ש בספר ברכת אליהו שהעלה להתירו אפי' לחו"נ". כוונתו לספר ברכת אליהו לר' אליהו דוויק הכהן, ליורונו, תקנ"ג, בחלק השו"ת סי' יוד. ר' אליהו כתב על דברי הפר"ח שאסר כדברים האלה: "ולא ידע מה המעשה אשר יעשון שמן השומשומין אבל אלו היה יודע כיצד עושין ודאי שהי' מתיר לפי שאין בו לא טעמו ולא ממשו" והוא מתאר כיצד עושין את השמן על פי עדות של שלושה, ולא נחה דעתו בזה אלא שהוא עצמו "הלכתי למקום שעושין השמן שומשומין וראיתי", והוא עצמו עשה שם כמה פעולות כדי לבדוק זאת.

על מנהגי הקהילות נוסף את שכתב ר' מסעוד הכהן, שהיה רב בכמה קהילות באלג'יר, בתשובותיו פרחי כהונה, קזבלנקה, תש"ח, או"ח סי' יד: "ומעתה במדינות הללו דקיי"ל לפסק הלכה כמ"ד אינו חוזר וניעזר כמ"ש הרב בית יהודה במנהגי ארג'יל בדיני חמץ ס"ע, פשוט הוא שאין להחמיר בזה כלל". אכן בהמשך דבריו הוא כותב כי גם לסוברים שקי"ל דחוזר וניעזר יש להתיר משום דבטעמו ולא בממשו לא אמרינן חוזר וניעזר. ולאחר שהאריך להוכיח זאת, הוא מוסיף לכתוב טענה דומה ששמענו מפי ר' אליהו דוויק הכהן:

אבל במדינות הללו שאנחנו מסתופפים בצלם לא נמצא כן כאשר שאין מקום להתערב מין בשאינו מינו, כי כל תבואה למינה מתמלאת מן הגורן בשקים תפורים באופן שאין חשש לתערובת, והניסיון יעיד על זה שבאמת חקרת אחר ענין זה כמה פעמים ולקחתי שומשומין הנמכר בחנויות שיש לחוש בתערובת כאשר הוא נמכר על יד על יד ועיינתי היטב היטב הדק ולא נמצא בו אפילו גרעין אחד ממין תבואה, וזה יורה על שינוי המקום ושינוי הזמן ממה שנמצא בזמן הפר"ח ונתבטלה הגזרה בטל האיסור. היינו המציאות השתנתה מכפי שהיתה בימיו של בעל הפרי חדש. ואכן גם ביחס למנהג תימן אנו שומעים טענה דומה לזו מפי ר' יחיא צאלח⁴²:

והשתא נחזי אנן על מה אנו סומכין להתיר לבשל בשמן שומשומין. והנה חתרתיו וחקרתיו ע"ז ואמרו לי מגידי אמת שבארצותינו אלו מקום שזורעין השומשומין הוא בארץ התהאיים ושם אין רגילות לזרוע כי אם שומשומין ומיני קטניות לבד ואין זורעין חטין ולא שעורין ולא דבר מחמשת מיני דגן כי מאכלם הוא מיני קטניות לבד. ואם באולי לפעמים ימצא חטים או שעורים בשומשומין הנה בודאי נתערבו עס העתק השומשומין לאלו הארצות שזורעין דגן, והעירוב הוא מצד האמתחות שנותנין בהם חטים ואח"כ נותנין בהם שומשומין, אמנם בארצות ההם ששם טוחנין השומשומין להוציא שמן אין החטים והשעורים בנמצא כלל. גם העידו לפני שאפילו כאן שנמצא מיני דגן כשמבקשים לטחון שומשומין ולעצורם הם מנקין השומשומין היטב מכל אבן וחטה ושעורה מפני שהם מעכבים ומפסידים השומשומין בעת העצירה כשהגמל מסבב בכלי העצירה על הקוטב האמצעי. ובעדות זאת נחה דעתי שלא לערער בעם שנוהגין היתר לבשל בשמן שומשומין, ומנהג זה לא שמענו מי שמערער כנגדו מעולם דור אחר דור.

ביחס לקהילת איזמיר הביא ר' בצלאל את שכתב ר"ח פאלאג'י בתשובותיו לב חיים ח"ב סי' צב: "לדין בעירנו איזמיר יע"א שנהגו איסור [בשמן שומשומין] בין באכילה בין בהדלקה מחשש חימוץ"⁴³. אכן זו עדות מאוחרת. בתשובה המתפרסמת כאן נזכרת עדות קדומה יותר על מנהג איזמיר: "דע כי בהיותי בעיר איזמיר יע"א ראיתי לבנו של הרב המובהק כמה"ר בנימין מלמד ז"ל⁴⁴ כי היה אוכל אותו, וכך היה מנהג

42 שו"ת פעולת צדיק, ח"ב סי' קטז.

43 ר' בצלאל ציין לספר זכר דבר, לר"י בנבנשת, שאלוניקי, תרכ"ג, דף ד אות ב שכתב: "דבאזמיר נוהגים לאכול שמן שומשומין, ואף שכתב שמרתחין אותו תחילה על גבי האש, היינו משום חשש מי פירות עם מים, אבל משום חשש חימוץ שבשומשומין נראה דאין חוששין כלל". אבל בזכר דבר שהיה לפני כתוב: "מי פירות, מנהג איזה מקומות שהשמן שלשין בה את המצה עם יין או שאר מי פירות נותנין השמן במחבת ע"ג האור דאם באולי יהיה איזה תערובת מים בתוך השמן ע"י רתיחת האור הנה שואב כל מים שבתוכו וכן נוהגים בעירנו עוב"י איזמיר יע"א". היינו, ר' בצלאל סבור, ככל הנראה, שהשמן הנזכר כאן הוא שמן שומשומין.

44 ר' בנימין היה רב באיזמיר בזמן ר"ח בנבנשת בעל כנסת הגדולה, והיה מורו של ר' אליהו האיתמרי.

מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד-ו (טד-שו), ניסן-אייר תשס"ד

הרב אביו ז"ל, אבל בעיר איזמיר רובם ככולם אינם אוכלים אותו". לאמור, המנהג אינו קבוע יש שאוכלים ויש שאינם אוכלים.

עם זאת יש להוסיף כי ר' בצלאל הביא את תשובת ישועה שאבאבו ידיע זיין בספרו שערי ישועה כפי שהובאו בברכי יוסף מכ"י. אמנם עתה זכינו, ואנו יכולים לראות את התשובה בשלמותה, כיון ששערי ישועה נדפס כיום ע"י מכון ירושלים, מהר"ר א' וינד, ירושלים, תשמ"ח⁴⁵. ואכן התשובה בעניין שמן שומשמן היא ארוכה ומפורטת, ואת עיקרה כתב כבר הרחיד"א, אבל יש בה פרט מעניין שלא נזכר אצלו.

ר' ישועה התייחס באותה תשובה גם לדברי הפרי חדש שכתב שנהגו להשתמש אך ורק בשמן זית⁴⁶:
הרי שהתיר [הפרי חדש] לבשל בשמן זית, וטעמא, משום דחששא רחוקה שיתערב עם הזיתים חטיטם דאינן שיכות לזה כלל. אך שמעתי אומרים שיש חשש בשמן זית, שבשעת עשיתו טובלין את הפת בתוכו ואוכלין, ולפעמים נופלין פירורין מן הלחם לתוכו, וחששא רחוקה היא, והמחמיר תבוא עליו ברכה. זו ידיעה מעניינת שלא מצאנוה עד עתה בספרים שעסקו בשאלה זו עד זמנו, ואשר נמנו במאמרו של ר' בצלאל. לאמור, ר' ישועה שמע "שבשעת עשיתו טובלין את הפת בתוכו ואוכלין".

מה פירושו של דבר? על כך שמענו מהתשובה נדפסת בזה. ר' רפאל ישראל קמחי כותב:
וא"כ בעיר קדשינו צפת תובב"א כי נתברר לי מפי כמה יאודים יותר מן יאודים מגידי אמת, כי בזמן שמוציאין שמן שומשמן מנהג א"ה [=אומות העולם] שכל עובר ושב באותו מקום משים את הלחם בקילוח השמן ואוכל וזהו להם לסי' ברכה שהם טוב עין, וזה אינו אדם א' או עשרה או עשרים שנוהגים לחמם בקילוח השמן אלא כל עובר ושב...

למדנו מדבריו טעמו של המנהג שהוא סימן ברכה. אולי ר' ישועה שמע על מנהג זה בצפת, שהרי אנו יודעים כי בסביבות שנת תפ"ו הוא עלה ממצרים לא"י ונתיישב בצפת. הוא נפטר בין השנים תצ"ח—תק"ט⁴⁷. אבל יותר פשוט לומר שמנהג זה היה נהוג בכל מקום, שהרי ר' יונה נבון, שפעל באותה העת⁴⁸, מזכיר אף הוא מנהג זה⁴⁹:

ואנו נוהגים שלא לבשל בפסח אפי' בשמן זית משום חשש אחר שהפועלין או המוכרים השמן שורין פתם בשמן שיש להם למכור, ואפשר שיש שם משהו של פירורי הפת, ואף שהיא חומרא יתירה שאין זה דבר מצוי כ"כ כמו החטים בשמן שומשמן, מ"מ המחמיר תע"ב וה' יצילנו מכל דבר רע אכ"ר.

שאלה יודיענו איזה דרך ישכון אור, בענין שמן שומשמן אם מותר לאוכלו בפסח או לא מפני שראינו נוהגים לאוכלו, ויש נוהגים שלא לאוכלו, ואנחנו לא נדע מה נעשה. תשובה דע כי בהיותי בעיר איזמיר יע"א ראיתי לבנו של הרב המובהק כמה"ר בנימין מלמד ז"ל⁵⁰ כי היה אוכל אותו, וכך היה מנהג הרב אביו ז"ל, אבל בעיר איזמיר רובם

התלמיד הספיד את רבו במותו. ההספד נדפס בראש ספרו של ר' אליהו הנקרא מדרש אליהו. ראה ר"ח מיכל, אור החיים, עמ' 282, מס' 596. ר' בנימין נפטר בכ"ט בכסלו שנת תל"ח, כפי שנכתב על מצבתו. ראה מצבות רבני וחכמי איזמיר שהדפיס פריימן בסוף ספרו ענייני שבתי צבי, עמ' 142, אות כב. על בנו לא הצלחתי למצוא פרטים.

45 התשובה נמצאת בשער ו, סימן ד, חלק שלישי, עמ' צו—ק. 46 עמ' ק.
47 על תולדותיו והפרטים שרשמנו כאן, ראה רש"ז הבלין במבואו שכתב לשערי ישועה (ראה לעיל הערה 42) עמ' 12.

48 ר' יונה נולד בירושלים בשנת תע"ג בשנת תצ"ז יצא לשליחות לקושטא ובשנת ת"ק שב לירושלים. לאחר מכן יצא לשוב לשליחות, ובשנת תק"ח חזר לירושלים, וישב בה עד לפטירתו בשנת תק"כ, על פי אנציקלופדיה לתולדות חכמי א"י מאת י' גליס, ירושלים, תשל"ז, ח"ב, עמ' נא—נג.

49 בספרו נחפה בכסף, קושטא, תק"ח, ח"א, דף קעב ע"ב. ציין לזה הרחיד"א בברכי יוסף סי' תעז אות יד.
50 ר' בנימין היה רב באיזמיר בזמן ר"ח בנבשת בעל כנסת הגדולה. היה מורו של ר' אליהו האיתמרי,

מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד—ו (שד—שו), ניטן-אייר תשס"ד

ככולם אינם אוכלים אותו, ולענין דינא אעשה רצונך כי בו חפצתי ואתוה דעי, וזה החילי. כתב רבינו הקדוש מרן ז"ל בשולחנו הטהור סי' תמ"ז [ס"ד] אם נתערב החמץ קודם פסח ונתבטל בס' אינו חוזר ונעור בפסח לאסור במשהו ויש חולקים עכ"ל, וכיון דמרן ז"ל הביא הס' [ברא] קמיתא בסתם ואח"כ הביא ויש חולקים, נר' להדיא דס"ל דהלכה כס' [ברא] קמיתא ולכך הביאו בסתם וכמ"ש מוהרימ"ט בתשו' בח"א סי' א' יע"ש, ועיין בתשו' הרב החסיד מוהר"א מוטל הובאו דבריו במוהר"ח שבעיגונא דאיתתא סי' מג יע"ש, כי כעת אין הס' בידי⁵¹. באופן דהלכה רווחת בישראל כמ"ד דחמץ שנתבטל קודם פסח בס' אינו חוזר ונעור בפסח לאסור במשהו, וכפ"ז היה אפ' לו' דמותר דלמאי נחוש לה, אי משום שמא היה איזה חמץ בשומשמן ובריחיים גילוש עם השומשמן ושמא נתערב בשמן, הרי נתבטל מקודם פסח בס'. ברם הא ודאי לאו מילתא היא דהרי כתב שם הרב בעל המפה וז"ל, ונוהגים כס' [ברא] הא' בכל תערובת שהוא לח בלח, תרומת הדשן סי' קי"ד. ומיהו בדבר יבש שנתערב או שיש לחוש לתערובת כגון פת שנפל ליין, אעפ"י שנטלו משם אסור בפסח דחיישי' שמא נשארו לו פירורין ונ"ט בפסח, תשו' הרשב"א [ח"א סי' קעג] עכ"ל, וא"כ ה"נ דכוותה דמטעמא שמא נפלו פירורין בתוך השמן ונ"ט בפסח אסור.

איברא דעדיין נוכל לומר דזהו אליבא דהרשב"א דס"ל כמ"ד חוזר ונעור, אבל למ"ד אינו חוזר ונעור דקי"ל כוותיה שרי, וכמ"ש המ"א שם בס"ק י"ג וז"ל כתב הש"ך ולא נהירא⁵² דהרשב"א לטעמיה אזיל דס"ל⁵³ דחוזר ונעור בפסח, אבל לדין מותר ע"י סינון כמ"ש הב"ח סי' תמ"ב סעי' ה' וכן נוהגים מורי הוראה עכ"ל.

הרי דדברי מוהר"ם איסרלאס אלו הם אליבא דמ"ד חוזר ונעור. מ"מ הנך רואה דאפי' דקי"ל אינו חוזר ונעור אינו מותר אלא ע"י סינון.

ברם ק' למאי הוצרך סינון, אי משום פירורין הרי נתבטלו מקודם הפסח בס' ואינו חוזר ונעור לאסור במשהו, וצ"ל דלא נאמר אלא קמח בקמח שמתערב יפה ונתבטל⁵⁴, משא"כ הכא דהוי מין בשאינו מינו והוי יבש בלח דאינו מתערב יפה ואינו מתבטל ולכך בעי' סינון, משא"כ קמח בקמח שהוא מין במינו ולח בלח ואין החמץ בעיניה ומתערב יפה ומתבטל.

א"ק [=אבל קשה] דכיון דדברי מור"ם אלו הן לדעת הרשב"א דס"ל חוזר ונעור, א"כ תיקשי דבתחלה פסק כס' [ברא] ראשונה דאינו חוזר ונעור, ואח"כ פסק כהרשב"א דס"ל חוזר ונעור ונמצאו דבריו סותרים זו לזו.

עוד הק' [שה] הרב מ"א שם וז"ל במ"ש הב"ח סי' תמ"ב סעי' ב' וכן נוהגים מורי הוראה עכ"ל בגליון, וצ"ע דהא כשסיננו ולא נשאר אלא טעם בעלמא לכ"ע אינו חוזר ונעור כמ"ש סעי' ג', לכן נ"ל דרמ"א כתב שנטלו משם ולא סיננו עד הפסח ולכך אסור, אבל סיננו קודם פסח לכ"ע מותר, מיהו כמי דבש שלפעמים הם עבים אין להם תקנה עכ"ל. ולע"ד צ"ע על הצ"ע של המ"א במ"ש דכשלא יש אלא טעם בעלמא אינו חוזר

שהספידו במותו. ההספד נדפס בראש ספרו מדרש אליהו. ראה ר"ח מיכל, אור החיים, עמ' 282, מס' 596. ר' בנימין נפטר בכ"ט בכסלו שנת תל"ח, כפי שנכתב על מצבתו. ראה מצבות רבני וחכמי איזמיר שהדפיס פריימן בסוף ספרו ענייני שבת צבי, עמ' 142, אות כב.

51 בכלל זה האריך בשדי חמד, כללי הפוסקים, סימן יג, אות ח, והראה כי כן דעת האחרונים.

52 לפנינו נדפס: ולי נראה, ושני הנוסחים הולכים למקום אחד.

53 בשו"ע מהד' מכון ירושלים ציינו דכן עולה מתשובות הרשב"א ח"א סי' תפה, שם סי' נג, רסב, ועוד, ע"ש.

54 ע"י בט"ז סק"ה.

מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד-ו (שד-שו), ניסן-אייר תשס"ד

ונעור, דק"ט [=דקשה טובא]⁵⁵ דמתשו' רב נטרונאי גאון ז"ל הביאה הטא"ח סי' תמ"ב על העושים יין מצימוקים ומוצאים בהם חטים פסק הגאון דאסור לשתותו בפסח, והתם ליכא אלא טעם החטים בעלמא.

איברא כי הגאון ז"ל ס"ל כמ"ד חוזר ונעור וכמ"ש מרן ז"ל בב"י יע"ש, מ"מ הרי מוכח דלמ"ד חוזר ונעור אפי' בטעם בעלמא אוסר, וא"כ מאי ק' [שה] ליה להמ"א על הש"ך והב"ת.

ותו דהרי דברי הרב מוהרדב"ז ז"ל ס"ל בסי' קנ"ד⁵⁶ כמ"ד חוזר ונעור ואפי"ה אסר הגבינה מטעם שמעמידים אותה במלח שלא נבדק מחמץ ובכלי בלוע מחמץ, וכמ"ש הרב החכי"ב בכה"ג סי' תמ"ז בהגהת הטור⁵⁷ יע"ש, והתם הוי טעמא בעלמא, וא"כ מאי ק' ליה להמ"א על הש"ך והב"ת, וכעת צל"ע.

המורם מזה דלמ"ד חוזר ונעור אפי' ע"י סינון דליכא אלא טעמא בעלמא אסור, ולמ"ד אינו חוזר ונעור ע"י סינון מותר, וא"כ הה"נ לנ"ד.

ברם עדיין יש לנו לחוש דלא נאמר אלא בפת שנפל ליין שהפירורין שלו עבות יוצאות ע"י סינון, ברם הכא דמכח הריחין יוצאות פירורין דקים כמו השמן ממש, אפי' ע"י סינון לא מהני. ויש לי ראייה ע"ז דאפי' בפת שנפל ליין ס"ל להמ"ד⁵⁸ ז"ל שם בס"ק ו' דלא כהש"ך והב"ת והמ"א ואפי' סינון לא מהני, מכ"ש בנ"ד דלכ"ע אפי' [שר] דאפי' סינון לא מהני מהטעם שכתבנו.

מ"מ כת' מרן ז"ל סס"י תס"ז וז"ל, כתב האגור בשם מהר"י מולן ז"ל שיש ליזהר למי שמשמש מבארונת] בפסח שאין נזהרין מהם כל השנה ובפרט מבארות הגויים שיש לחוש שמא יש חמץ בבור, שיש לסנן המים בבגד רך בכל פעם ששואב. ועוד צוה לתקן ברזות חדרות בכל החביות עכ"ל. >ודבר זה של ברזות חדרות חומרא יתירה היא עכ"ל.

הרי דלענין הברזות אמר שהוא חומרא יתירה, אבל על ענין הסינון לא אמר מידי, דנר' להדיא דמודה מרן ז"ל דמותר ע"י סינון, וה"נ דכוותה.

ברם אכתי י"ל דהתם לא התיר מרן ע"י סינון אלא משום שאינו ודאי שיש שם חמץ אלא חששא בעלמא שמא יש חמץ בבור או לא, דהא שרי ע"י סינון, ברם היכא דבריר לן דודאי נפל חמץ לשם כההיא דהרשב"א דכתב מוהר"ם איסרלאס ז"ל כגון פת שנפל ליין פשיטא דלא מהני סינון, וכמ"ש המגן דוד שם והפר"ח א"ח סי' תמ"ז סעי' ד', וסי' תס"ז סעי' י"ב, יע"ש.

וא"כ בעיר קדשינו צפת תובב"א כי נתברר לי מפי כמה יאודים יותר מך יאודים מגידי אמת, כי בזמן שמוציאין שמן שומשמן מנהג א"ה [=אומות העולם] שכל עובר ושב באותו מקום משים את הלחם בקילוח השמן ואוכל וזהו להם לסי' ברכה שהם טוב עין, וזה אינו אדם א' או עשרה או עשרים שנוהגים לחמם בקילוח השמן אלא כל עובר ושב, א"כ מסתמא נופל פירורים מאותו הלחם וא"כ הו"ל חמץ ודאי ולא מהני סינון, ואפי' הש"ך והב"ת והמ"א דמתירים בההיא דהרשב"א, שאני התם דהוא פת דנפל ליין והפירורין

⁵⁵ וכן הקשה ר"ע איגר בהגהותיו לשו"ע שם, אלא שהוא נסתייע מתשובת הרשב"א עצמה בח"א סי' תפה שהביא כן בשם הגאונים ורב אי גאון. ודברי רב האי גאון הובאו ברי"ף גיאת הלכות פסחים, מהר"ר רי"ד במכרגר, ח"ב, עמ' פד.

⁵⁶ בכנה"ג ציין לח"ב סי' קנד, ומ"מ בדפוס וורשא היא נמצאת בח"א סי' תפז.

⁵⁷ צ"ל: בהגהת הב"י, והוא בשטה יז ד"ה אבל.

⁵⁸ להמגן דוד, הוא הטורי זהב.


מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד-ו (שד-שו), ניסן-אייר תשס"ד

שלו הן עבות יוצאות ע"י סינון משא"כ הכא, וכ"ש כי לדעת המגן דוד והפר"ח אפי' בההיא דהרשב"א לא מהני סינון משום דהפירורים הן דקים הרבה ועוברות במסננת והו"ל חמץ בעיניה, ואפי' למ"ד אינו חוזר ונעור בהא מודה דאסור.

ועוד שהרי כתב המ"א דבמי דבש משום [ד]הן עבים אין להם תקנה ע"י סינון, וא"כ זה השמן נמי שהוא עב שהרי אינו פחז כמים, א"כ לכ"ע לא מהני סינון, ואת"ל דלפעמים ימצא שהוא פחז כמים ממש, מ"מ כיון שפעמים הוא עב גזרי' על שמן פחז כמים משום שמן עב, כשם שאסר המ"א מי דבש יען כי לפעמים הן עבים, א"כ לפי"ז אין לו תקנה ע"י סינון וכדכתיבנא.

הכלל העולה כי בעיר איזמיר ושאר מדינות האוכלים אותו יש להם סמוכות להתר ע"י סינון משום שאינו ודאי שיש חמץ אלא חששא בעלמא, שמא היה איזה חמץ בשומשמן, ואפי' את"ל שהיה ולמ"ד חוזר ונעור אסור וכמ"ש לעיל ולמ"ד אינו חוזר ונעור דקי"ל כוותיה שרי זהו לדעת הב"ח והש"ך והמ"א ובודאי זה היה דעתו של הרב כמהר"ב מלמד הנז"ל ז"ל, אבל לדעת המ"ד והפר"ח לכ"ע אסור, וכ"ש לטעם הב' שכתבנו משום שהשמן הוא עב דומיא דמי דבש וכפי"ז לעולם אסור ובכל מדינה ובכל עיר ועיר אסור לאוכלו מה"ט.

מגני סינון חמץ ונש"ש
בגד נזהר על שם פחז כמים משום שיש להם תקנה ע"י סינון
לפעמים ק' שם א"כ לפי"ז אין לו תקנה ע"י סינון וכדכתיבנא הכלל
קטלגה כי כשר איזמיר נאצי מלינק גאולגס אונ"י ילגס סמוכות
לערך נ"י סינון משום שאין ודאי שיש חמץ אלא חששא בעלמא שמה קיב' י"ג
חמץ באומשמן וא"כ מילך שיקר ולתער חוזר ונעור אסור וכמ"ש לעיל לעיל
אין חוזר ונעור לקי"ל כוונתו שרי וזמן לעיל גכ"ה נב"ך נגמ"ה וכנראה זה ק"י
דער אל פוסק (לעיל) מלינק חמץ א"כ לעיל דער ודמ"ה לבגד אסור
וכמ"ש למעלה ק' שכתב מלינק שגמ"ה כמ"ש נב"ך קמ"ה לית ולי' לבגד לעיל
אסור ובגד מלינק ובגד נש"ש אסור לגאולגס מלינק ודגלגל כמ"ה וד' ימ"ה
מלינק ודגלגל מלינק נפלאה מלינק כ"ה עבדא לבגד ולי' כמ"ה ח"י דות מלינק
דחמץ כמ"ה ועבדא מלינק לבגד ולי' וכו'



והנלע"ד כתבתי, וה' יצילני משגיאות, ויראני מתורתו נפלאות, אכ"י"ר כ"ד עבדא דרבנן
וכל בהם חיי רוחי, מקוה רחמי צורי ומבטחי, מבטן גוחי, והוא
הצעיר רפאל ישראל קמחי, ס"ט

מוריה, שנה עשרים ושש, גליון ד-ו (שד-שו), ניסן-אייר תשס"ד